

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

ОДЕСИКА

Тридцять сьомий випуск

*Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеса
та Почесного громадянина Одеської області,
депутата Одеської обласної Ради
Сергія Рафаїловича Гриневецького*

**Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»**

ПІВДЕННИЙ-ЗАХІД ОДЕСИКА

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

Випуск 37

**Одеса
2025**

УДК 930.152.066

П 32

Головний редактор:

Савченко В. А., доктор історичних наук (Одеса).

Редакційна колегія:

Тригуб О. П., зам. редактора, доктор історичних наук, професор (Миколаїв);

Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);

Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Красножон А. В., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);

Сапожников І. В., доктор історичних наук (Чорноморськ);

Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент:

Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Контактний телефон редакції та секції «Одесика»

Одеського Будинку вчених: +38 050 3922731

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА. ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
П 32 НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ. Випуск 37. – Одеса: Бондаренко М. О.,
2025. – 256 с., іл.

ISBN 978-617-8511-34-0

УДК 930.152.066

На 1-й ст. обкладинки –

листівка поч. ХХ ст. Одеса, Малий Фонтан.

На 2-й ст. обкладинки –

схема району катакомб ЗК-4.

До статті К. Проніна, Є. Міщенко. Катакомби «Лантія»

ISBN 978-617-8511-34-0

© Савченко В. А. 2025

Зміст випуску 37

Вступне слово С. Р. Гриневецького 5

Степи Лукомор'я

Сапожников І. Гирло Південного Бугу на картах та в описах 1737 та 1770-х рр.: Нариси з географії, археології, топонімії 7

Сапожников І., Аргатюк С. Загальний огляд Херсонської губернії 1840-1846 рр. І видатні маєтності та урочища краю 24

Пронін К., Мищенко Є. Катакомби «Лаптія» (ЗК-4) 63

Одеські старожитності

Гончарук Т. Кілька статей на захист одеського порто-франко зі шпальт «Одесского вестника» 1830-х рр. 91

Карпеченков А. «Палітри», «Синкопи» та парадокси як риси архітектурного обличчя «старої» Одеси (до постановки питання) 110

Вінцовський Т. Зенон Кузеля. Децо з життя української молоді в Одесі. 116

Край в епоху диктатур

Савченко В. Два тижні «Одеської демократичної диктатури» (21 березня – 4 квітня 1919 р.) 121

Бажан О., Золотарьов В. Перший керівник служби зовнішньої розвідки: сторінки біографії В. П. Кареліна 150

Бойда А. Одеський період життя Андрія Хвилі (1924 -1925) 169

Новікова Л. Румунська імміграція та політика «румунізації» в Одесі та губернаторстві «Трансністрія» (1941–1944 рр.): За матеріалами місцевої преси 184

Бажан О. Люди та будови. Спорудження Каховської ГЕС крізь призму приватного листування 193

Обличчя земляків

Савченко В. «Время больших ожиданий» на початку «невідомого» 2025-го. 209

Ланевський О. «За час Революції я навчився розуміти і любити український народ...» Листи Анатолія Консе Івану Чорному 218

Грицьков А. Режисерська доля: історія однієї сім'ї 239

Слісарчук В., Туфекчі Т. Леонід Васильович Суботін – Почесний громадянин Болграда. 249

Обличчя земляків

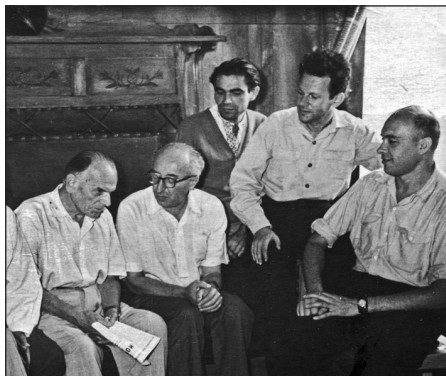
Віктор Савченко,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

«ВРЕМЯ БОЛЬШИХ ОЖИДАНИЙ» НА ПОЧАТКУ «НЕВІДОМОГО» 2025-го.

...пам'ятаю, мій батько – журналіст та моряк Анатолій Олексійович Савченко (одесит у шостому поколінні), особливо цінував цю книгу, радив почитати, казав, що вона була найпопулярнішою книгою в Одесі на початку 60-х... солідний «одеський» тираж книги – сто тисяч, розкупили за кілька місяців! Адже в ній вперше (після сталінських заборон та забобонів) яскраво та розкішно виступила улюблена Одеса.

Не як совковий периферійний обласний центр, а як центр унікального всесвіту, в якому діють живі та яскраві люди, а не трафаретні тіні «радянського реалізму». Батько розповідав, як бачив «живого Паустовського», який приходив до них у редакцію «Моряка» (Пушкінський кут Грецької), жартував, розповідав про легендарних «персонажів» нашого міста...

З'явившись світу на гребені «відлиги», ця книга стала для одеситів тієї пори вершиною «гласності» і життєвої правди. «Время больших ожиданий» (1959) [1] саме з неї почалося відродження культурної життя Одеси! Завдяки К. Паустовському світ дізнався

К. Паустовський та журналісти газ. «Моряк» (Одеса, 1960. Зліва – К. Паустовський, крайній з права А. Савченко)

про літературну Одесу початку 1920-х рр., про славетних письменників «одеської плеяди». «Час великих очікувань» – у самій назві конотація того, що очікування «червоного раю» виявилися оманливими. Іронія 1921 року, в рік початку голоду та тифозних хворих, мертвого одеського порту та людей, які прагнули зберегти свою особистість та шляхетність, зберегти колорит Одеси!

Минуло 65 років, «час великих очікувань» повторився після смерті Сталіна і в «епоху Горбі», зараз, коли вночі та вднь в Одесі звучать сирени, її мешканці навчилися боротися за Україну, сумувати та сміятися з Україною... але справжні одесити зберігають власне обличчя, де є місце книгам Паустовського, Ільфа та Петрова... є місце у серці для пам'ятника видатному вченому Глушку, єдиному «одеському» космонавту Добровольському, та одному з кращих адміністраторів своєї епохи мілорду Воронцову!

Але повернемося до Паустовського... «Час великих очікувань» – четверта книга автобіографічної епопеї «Повість про життя». У далекому 1959-му в 3-5 числах журналу «Октябрь» (К. Паустовський відмовився від правок, які вимагала від нього редакція «Нового мира» та опублікував повість в «Октябре», який не так був прискіпливий), а потім у 61-му, «окремою книгою одеського видавництва «Маяк»». Читачі раптово «зіштовхнулися» з одеською неповторністю, яка постала як яскрава легенда, як місто «в якому легко жити, в якому ясно жити».

Ще в одне місто, крім Одеси, був закоханий Паустовський – в Київ, місто його першої гімназії, першого університету, першого кохання. Коли Костянтину виповнилось шість рочків, сім'я Паустовських, оселилася в Києві, на вул. Лютеранська, 33 (пізніше мешкали на вул. Святославський, 9, та на Микільсько-Ботанічній, 13). У Києві К. Паустовський став вояком сердюцького полку Української держави, став письменником – друкував свої перші твори (1912-1913), у Києві працював у редакції першої своєї газети – в ліберальній «Киевской мысли», першого журналу «Театр» (1918-1919)... Цікаво, що одеський анонім безпідставно дорікав К. Паустовському, що він: «практичне все життя прожив в Москві» [2].

Під Києвом у селі Городище «у центрі річки Рось на острові», височів дідівський маєток «клану» Паустовських, його заснував прадід письменника Паустовський-Сагайдачний (у родині зберігалися спомини про предка гетьмана Сагайдачного). Прадід був козаком-шляхтичем, із Запорізької Січі: «Універсал» та печатка залишилися у нас в родині від гетьмана Сагайдачного, нашого далекого предка» – твердив К. Паустовський (у с. Пилипча Київ. обл. й тепер живуть далекі родичі К. Паустовського). К. Паустовський згадував, що його бабуся-полячка, довгі роки після польського повстання 1863 р. «ходила у жалобному одязі» та кляла клятих «завайовників» сі Сходу. Український фольклор присутній в низці творів автора: «Поводир», «Корчма на Брагінці», «Зупинка в пустелі», «Піщинка», «Таємнича скриня», «Дніпровські кручі»... особлива любов до Т. Шевченка дала поштовх у створенні повісті «Тарас Шевченко» (1939) (яку згодом таврували як прояв українського націоналізму). У листі до Ю. Смолича (1955) К. Паустовський писав: «Ловлю себе на тому, що «ой як болить моє серце по Україні» [4].

Сам Костянтин Паустовський чітко знав, що він «українець»: «Я зростав в Україні. Мої рідні з боку батька говорили лише українською. З дитинства я полюбив співучу, гнучку, легку, нескінченно багату на образи та інтонації українську мову». У передмові до своєї книги «Золота троянда» К. Паустовський писав українською: «Образ України я носив у своєму серці протягом багатьох років... Україна, що завжди була чудовим середовищем для творчості, овіяна поезією праці й волі, – країна, про яку можна писати без кінця-краю...», віно писав про «ласкаву Україну», де «дівчата вечорами співають, народ багатий, ласкавий і дуже веселий». В той же час, його опис росії вражає сірістю буття: «За п'ятдесят верст від Москви глушина: непроїзні дороги, гнилі деревні, облуплені давні собори, коники з присохлим до шерсті гноєм, п'яні побоїща, вівці в хатах, сопливі діти, базари з матірною лайкою, гниль, убозтво, злодійство», «...мат, який безперервно потрясає повітря над Середньоруською низовиною. Тому ми із сумом згадуємо про Україну, де відпочили душею від цього лиха»[4].

У характеристиці, яка дана К. Паустовському невідомими одеськими анонімом, письменник таврується як «українофоб», саме його обличчя прикрашає сторінку підрозділу «Що таке українофобія?» В тому ж електронному виданні К. Паустовський звинувачується в тому, що у творі «Начало неведомого века» [3]: «глузливо ставиться до учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст. та факту боротьби за українську державність», що він згадував гетьмана Скоропадського, як «придуманного немцями гетьмана» (тут з К. Паустовським не посперкчаєшся). Але, «анонім» навмисно замовчує той факт, що К. Паустовський у 1918 р. служив в армії Української держави гетьмана Скоропадського. Більш того К. Паустовський збіг з російського «червоного раю», з столичної Москви на вільний «гетьманський хутір». Він залишив яскравий опис того, який ажіотаж коївся довкола Консульства Української Держави влітку 1918 р. Він судомно шукав можливості швидше виїхати з Москви до України, користуючись своїм рятівним українським походженням. «Виявилось, що для виїзду в Україну потрібен ще дозвіл українського консула. Я пішов у консульство... З'ясувалося, що навіть підійти до дверей консульства неможливо. Сотні людей сиділи і лежали прямо на вкритій пилом землі, чекаючи черги. Деякі чекали вже більше місяця... шаленіючи від повної невідомості того, що з ними буде». Як згадував К. Паустовський, не потрапивши через великі черги на прийом до Українського Консульства, він, ризикуючи своїм життям, без документів перейшов український кордон, аби тільки не жити більше в Росії.

В «Повести о жизни» він зізнається: «Мені наївно вірилося, що ця революція може раптово змінити всіх людей на краще та об'єднати непримиренних ворогів. Мені здавалося, що людині не так уже й важко заради безперечних цінностей революції відмовитися від пережитків минулого... Але незабаром я переконався, що ці простодушні настрої наполовину дим і тлін. Щодня жбурляв мені в обличчя жорстокі докази того, що людина не так просто змінюється і революція поки що не знищила ні ненависті, ні взаємної недовіри» [3].

В Києві він добровільно вступив до «елітарного» гетьманського сердюцького полку (а не був мобілізований, тому, що гетьман так і

не зміг провести мобілізацію). Чим він займався в часи Директорії в українському Києві (грудень 1918-лютий 1919) невідомо (можливо служив в структурах УНР). Про це автор споминів мовчить, проте відомо, що вже в СРСР, в середині 50-х, він писав про: «балаган... бутафорской гетьманской власти», «трагический водевиль», «бестолковый любительский спектакль», «опереточных гайдамаков», про «легкомысленную власть Директории» и «расхлябанного неврастеника писателя Винниченко» [3]. «При Петлюрі все здавалося навмисним – і гайдамаки, і мова, і вся його політика, і сивоусі громадяни-шовіністи, що виповзли у величезній кількості з пильних нір, і гроші, – аж до анекдотичних звітів Директорії перед народом...» [3, С. 449-462]. Це була оціночна характеристика, прийнята в художній (не науковій) літературі, яка відображала особисте ставлення автора до гетьмана, що катував українське селянство, до В. Винниченка, який збіг з посади голови Директорії в самий відповідальний момент, коли «червоні» захопили Київ (лютий 1919 р.). Але він це писав, в середині кривавого ХХ ст., можливо, це був певний компроміс з владою, бо писати про Українську Державу та Українську Народну Республіку, тоді було можливо тільки тавруючи «націоналізм», інакше твори його не були б опубліковані (до речі, в СРСР вважалося пропагандою будь-яку згадку про таких «ворогів» як Петлюра, Винниченко, Скоропадський. Про цих українських діячів у відкритих джерелах в СРСР «не рекомендувалося» взагалі згадувати, навіть «у негативному ключі»).

К. Паустовський тільки легко іронізував, вказуючи на «необычность», «пафос», «театральность» та «слащавость» влади, в то же час вказуючи на «звіти Директорії перед народом!» Він відкрито писав про київські настрої зразка початку 1918 р., в час коли «червоні з Москви» нищили українську державність та знищуючи патріотів України, вони актуальні для загальноукраїнських настроїв нашого сьогодення, коли «з Москви» йде навала та смерть: «Якого ж біса, – раптом закричав міністр українською і почервонів, як буряк, – ви приперлися сюди з вашої поганої Москви? Як мухи на мед. Чого ви тут не бачили? Хай би вас розгромило громом! У вас там, у Москві, доперло до того, що не те що поїсти нема чого, а й... немає чим...

Голопузі! Паразити! Геть до вашої Москви!» [3, с. 463–464]. І про це він писав за радянських часів, чим ні антимосковська пропаганда?!

До звинувачень К. Паустовського анонім [2] долучив фото «Открытого письма К. Г. Паустовскому» (надруковане в офіційній «Литературной газете» в 1960 р.), це був «донос» М. Рильського на свого колегу за те, що він не критикував С. Петлюру – «лютого врага трудового народу» (на думку М. Рильського), а характеризував його майже нейтрально, що С. Петлюра бажав «возродить эту слащавую Україну!» Тут унтер-офіцерська удова «сама себя высекла». З «радянського новояза» М. Рильський звинувачував К. Паустовського в лояльності до «українського буржуазного націоналізму» (ще за кілька років до цього за таке звинувачення К. Паустовський опинився б «на Соловках»).

В той же час, К. Паустовський відкрито глузує (у 1956 р. !) з Червоної Армії, що встановила окупаційний режим в Києві (в лютому 1919 р.)! В своєму автобіографічному творі він залишив згадку про накази «червоних» комісарів у Києві, які «нещадно розділили населення на людей вартісних і на людське сміття», до якого потрапила вся інтелігенція». В главі «Малиновое галифе с лампасами» книги «Начало неведомого века» автор розповідає про «червоний» караульний полк, в який він був мобілізований, що складався зі «злodingок» на чолі з карикатурним «червоним командиром» колишнім «поплічником Махна». Червоноармійці (в тому числі сам К. Паустовський) розбіглися з цього «полку» при першій спробі його застосувати у бою. Але анонім, очевидно не читаючи самої книги та черпаючи інформацію через «треті руки російської вікіпедії», звинуватив К. Паустовського, що він «... під час «громадянської війни» в росії служив у караульному полку Червоної армії» [2].

«Одеським періодом» в житті К. Паустовського вважаються жовтень 1919 – січень 1922 рр. Але в Одесі він жив тижнями в 1915, 1924 (збирався в Одесі скласти іспит на штурмана далекого плавання), 1925, 1927, 1941 (з липня по серпень перебував в Одесі в частинах оборони міста в якості військового кореспондента), у 1956, 1957, 1960 рр. (саме востаннє він зустрічався с колективом редакції одеського «Моряка»). Одеса оспівана їм у повістях

«Черное море», «Начале неведомого века», «Книге странствий», «Время больших ожиданий», у низці яскравих оповідань [2].

З жовтня 1919 р. К. Паустовський працює в редакції ліберальної газети відомого українського академіка Д. Овсянико-Куликовського «Современное слово» (Одеса, Катерининська площа, 7) [6]. К. Паустовський в Одесі знімає кімнату на Ніжинській, 48, кв. 14, потім – на вул. Чорноморській, 21, мешкає в санаторії доктора Ландесмана «для нервових хворих», згодом, переїжджає до двірницької-будинку №18(№8) по вул. Чорноморська, 3 1 травня 1921 р. він був прийнятий на роботу на посаду «пом. редактора» (згодом працює відповідальним секретарем) газети «Моряк» (бульвар Фельдмана, 1). Редакція цієї профспілкової газети перетворювалася на клуб, вона оспівана автором в оповіданні «Слава боцмана Миронова» (1921), їй був присвячений розділ «Веселощі і голод» повісті «Черное море» (1935), розділ «Випадок в магазині Альшванг» в «Золотой розе» (1955-1964).

Відомо, що К. Паустовський був одним із найчесніших письменників в СРСР «який навіть у часи культу Сталіна зумів не славословити вождя всіх народів», не вступити в партію, не підписати листів, які когось таврували. Під час «відлиги» К. Паустовський виступав за реабілітацію репресованих письменників. Збірник, що редагував К. Паустовський «Тарусские страницы» (вийшов «без попередньої цензури» у 1961 р.) секретаріат ЦК КПРС визнав «ідеологічно помилкою», друкувати його заборонили, випущені примірники вилучили. В цій збірці були вірші Н. Коржавіна (перша публікація після політичного заслання); М. Заболоцького (знищеного в сталінському концтаборі), спогади Надії Манделъштам (вдови репресованого поета, що сама відчула смак таборів). К. Паустовський підтримував гнаних радянською владою дисидентів Синявського й Данієля, підписав лист проти реставрації культу Сталіна (1966), про Сталіна він тоді казав: «Він – звичайний пахан, вождь у законі, і все, що робилося в державі, робилося за законами кримінального світу». У 1965 р. К. Паустовський був претендентом на Нобелівську премію з літератури, але, в останній, момент її вручили «співцю колгоспів», лояльному до влади М. Шолохову [4].

Додамо, що в Україні зберігається добра пам'ять про К. Паустовського: у селах Санжійка та Городище встановлено пам'ятники К. Паустовському, пам'ятник митцю встановлено і у дворику Одеського літературного музею. В Одесі працював музей Паустовського (філіал Літературного музею). У 2017 р. на «Алеї зірок» в центрі Одеси була відкрита «зірка Паустовського», в Одесі була заснована міська літературна премія його імені, одна з бібліотек отримала ім'я К. Паустовського, в Одесі, Києві, Білгороді-Дністровську, у с. Городище існували (існують) вулиці на честь автора, у Києві та с. Пилипча працювали шкільні музеї.

Група фахівців подала вул. К. Паустовського (та всі об'єкти, що з ним пов'язані) на перейменування на підставі того, що він причетний «до переслідування учасників боротьби за незалежність у ХХ ст.» [2] ! Автор статті виступає за увічнення пам'яті героїв, що боронять нашу незалежність у славетній 28-й окремій механізованій бригаді імені Лицарів Зимового Походу, боях на Херсонському та Бахмутському напрямках, тому пропанує, залишити цю назву за колишньою вул. Паустовського, а назву вул. Паустовського надати вул. Чорноморський (кол. вул. Гефта), на який жив письменник К. Паустовський та існує музей на його честь, зберегти в Одесі (Одеській обл.) всі пам'ятні об'єкти, що пов'язані з ім'ям письменника.

У грудні 2024 р. директор Інституту національної пам'яті А. Дробович, відповідаючи на запит, своїм офіційним листом вказав, що: «об'єкти топонімії м. Одеси», що «не належать до символів російської імперської політики» «імена осіб, на яких не поширюються передбачені підпунктом «є» пункту 4 частини першої статі 2 Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», а саме імена письменників І. Буніна, К Паустовського, В. Інбер не підлягають «декомунізації» [5]. Хочеться закінчити цей спор словами далеко не «україножера» К. Паустовського: «Я ж сподіваюся, що в майбутньому я ще напишу про чарівну і велику країну Україну та її народ з усією силою, на яку здатний» [4].

Література та примітки:

1. Паустовский К. Время больших ожиданий // Октябрь, 1959. №3-5.
2. Герої одеських вулиць: Довідник.
3. Паустовский К. Повесть о жизни. Т. 3. М.: Современный писатель, 1992.
4. Під час написання статті були використані книги та статті: Кузнецова С. К. Паустовський К. Г. Искусство видит мир. Одесса: ВМВ, 2017; Дружбинський В. О Паустовском. К.: Радуга, 2017; Дружбинський В. Костянтин Паустовський і Україна. К.: Радуга, 2020; Дружбинський В. КОСТЯНТИН ПАУСТОВСЬКИЙ. ПОВЕРНЕННЯ ДО КИЄВА // ДЗЕРКАЛО ТИЖНЯ 201628 квітня; Мельниченко Л. Одесса и Черное Море в дневниках Константина Паустовского /Odessa and the Black Sea as a literary space, редакція naukowa Jarosław Ławski i Natalia Maliutina, Białystok-Odessa, 2018; Ромащенко Л. Революційні події в художній інтерпретації Костянтина Паустовського (за автобіографічною «Повістю про життя»)// <https://litp.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>; Шпак В. Образ України він носив у своєму серці // <https://www.ukrinform.ua>
5. Лист А. Дробовича.
6. Овсяннико-Куликовський Дмитро Миколайович (1853, Каховка-1920, Одеса) – укр. мовознавець і літературознавець, історик культури, індолог, психолог, громадський діяч. академік, професор, Поч. академік РАН (1917). Закінчив університет в Одесі, в ньому викладав, прийнятий до укр. одес. Громади, ордин. проф. Харків. університету, товариш М. Драгоманова, автор наук. розвідок про Т. Шевченка, М. Драгоманова.